

Орта ғасырлар мен жаңа заман археологиясы

Archaeology of the medieval and modern periods

Археология средних веков и Нового времени

ӘОЖ 902.904
ҒТАХР 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.81.90>

Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салтының археологиясы

©2025 ж. Ғаниева А.С., Сәкенов С.Қ.

Keywords: *sedentarization, kystau (kz. winter camp), Saryarka, building structures, settlement, Kazakhs*

Түйін сөздер: отырықшылық, қыстау, Сарыарқа, құрылыс конструкциялары, қоныс, қазақтар

Ключевые слова: оседлость, зимовка, кыстау, Сарыарка, строительные конструкции, поселение, казахи

A. Ganiyeva^{1*} and S. Sakenov¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan

*corresponding author

The Kazakh Kystau of Northern Saryarka: The Archaeology of a Traditional Way of Life

The article is devoted to a comprehensive archaeological study of Kazakh kystau – winter camps that played a key role in the traditional settlement system and the socio-economic organization of the nomadic and semi-nomadic population of Northern Saryarka in the 18th–19th centuries. Using the example of the sedentary sites Bozok II and Tazhygul I, II, located in the Akmola Region, the study examines the morphological characteristics of the residential and economic complex, the specifics of architectural and planning solutions, construction technologies, as well as the stratigraphic structure and material-cultural content of the investigated objects. The analysis of the obtained data allows for the reconstruction of the population's adaptability to the region's natural and landscape conditions, the identification of typological features of dwellings and utility structures, and the tracing of transformations in the traditional way of life under the influence of socio-economic and environmental factors. Special attention is given to interpreting the winter settlements as structural elements of the spatial-economic model of a semi-nomadic society, functioning not only as seasonal camps but also as centers of local economy, craft production, and resource accumulation. The research expands the understanding of settlement forms and the economic-cultural practices of Kazakh society in the modern period.

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted funding by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, project BR24992951.

Citation: Ganiyeva, A., Sakenov, S. 2025. The Kazakh Kystau of Northern Saryarka: The Archaeology of a Traditional Way of Life. *Margulan readings*–2025, 81–90 (in Kazakh).

А.С. Ғаниева^{1*}, С.Қ. Сәкенов¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана, Қазақстан

*корреспондент авторы

Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салты археологиясы

Мақала қазақ қыстауларына — XVIII–XIX ғасырларда Солтүстік Сарыарқаның көшпелі және жартылай отырықшы тұрғындарының дәстүрлі қоныстану жүйесінде әрі шаруашылық-тұрмысында маңызды рөл атқарған тұрақты қыстақтарға кешенді археологиялық зерттеу жүргізуге арналған. Авторлар Солтүстік Сарыарқадағы Бозоқ II, Тәжіғұл I, II қыстауларына жүргізілген далалық археологиялық қазбалар негізінде қазақ халқының жартылай көшпелі өмір салтына тән құрылыс ерекшеліктерін, тұрғын үйдің архитектуралық түрлерін, шаруашылық құрылымдарын және табиғи ортаға бейімделу тәсілдерін саралайды. Мақалада тарихи-этнографиялық және археологиялық деректер үйлестіріле отырып, қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайын бейнелейтін қыстаулардың құрылымы мен кеңістіктік ұйымдасуы сипатталады. Зерттеу нәтижелері қазақ қыстауларының құрылыс техникасындағы аймақтық ерекшеліктерді, табиғи ресурстарды пайдалану дәстүрлерін, сондай-ақ қазақтардың отырықшы және жартылай отырықшы өмір салтының тарихи дамуын көрсетеді. Мақала қазақтың дәстүрлі қоныс нысандарын зерделеу арқылы халықтың мәдени мұрасын, тұрмыстық және шаруашылық өмірін жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде № BR24992951 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Ғаниева А.С., Сәкенов С.К. Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салты археологиясы. *Марғұлан оқулары*—2025. 81–90-бб.

А.С. Ғаниева^{1*}, С.К. Сәкенов¹

¹ Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, Астана, Казахстан

*автор-корреспондент

Казахские зимовки Северной Сарыарки: археология традиционного образа жизни

Статья посвящена комплексному археологическому исследованию казахских кыстау — стационарных зимовок, игравших ключевую роль в традиционной системе расселения и хозяйственно-бытовой организации кочевого и полуседлого населения Северной Сарыарки в XVIII–XIX вв. На примере оседлых поселений Бозок II и Тажыгул I, II, расположенных в Акмолинской области, рассматриваются морфологические особенности жилищно-хозяйственного комплекса, специфика архитектурно-планировочных решений, строительные технологии, а также стратиграфическая структура и материально-культурное наполнение исследованных памятников. Анализ полученных данных позволяет реконструировать устойчивость населения к природно-ландшафтным условиям региона, выявлять типологические характеристики жилищ и хозяйственных построек, а также проследить трансформации традиционного образа жизни под воздействием социально-экономических и экологических факторов. Особое внимание уделяется интерпретации зимовок как структурных элементов пространственно-хозяйственной модели полукочевого общества, функционировавших не только в качестве сезонных стоянок, но и как центров локальной экономики, ремесленного производства и накопления ресурсов. Исследование расширяет представления о поселенческих формах и хозяйственно-культурных практиках казахского общества в новое время.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК, проект № BR 24992951.

Цитирование: Ғаниева А.С., Сәкенов С.К. 2025. Казахские зимовки Северной Сарыарки: археология традиционного образа жизни. *Марғұлановские чтения*—2025. С. 81–90 (на каз. яз.).

Кіріспе

Қазақ халқының көшпелі мәдениеті мен өмір салтын зерттеу отандық тарихта маңызды орын алады. Атап айтқанда, көшпелі өмірдің негізгі аспектілерін сипаттайтын қыстаулар археологиялық зерттеулердің басты нысандарының бірі болып табылады. Қыстаулар тек тарихи ескерткіш ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен мәдениетінің қалыптасуында маңызды рөл атқарған. Жаңа дәуір кезеңінің дәстүрлер мен құрылыс технологияларын бақылауға, көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың тұрмыстық және шаруашылық өмірінің аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада қазақ қыстауларының тарихи мәні мен археологиялық зерттеу нәтижелері қарастырылады.

Қыстауларды зерттеу – қазақ халқының мәдени мұрасын танудың маңызды қадамдарының бірі болып табылады. Бұл зерттеулер көшпелі өмір салтының ерекшеліктерін, әлеуметтік құрылымын және тұрғын үй салу дәстүрлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қыстаулардың құрылымы мен орналасуы қазақ қоғамының экономикалық және мәдени дамуының көрсеткіші ретінде қарастырылады.

Мақаланың басты мақсаты – қазақ қыстауларының археологиялық зерттеулерін талдау, олардың тарихи маңызын көрсету.

Зерттеудің міндеттері:

- 1) қыстаулардың археологиялық сипаттамасын жасау;
- 2) археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерін талдау;
- 3) қыстаулардың құрылымы мен архитектурасына қатысты тарихи деректерді зерттеу.

Қазақ қыстауларын зерттеу барысында жаңа деректер мен артефактілердің табылуы ғылыми қауымдастықтың назарын аударады. Осы орайда, қыстаулардың әлеуметтік және мәдени маңыздылығын қарастыру қазақ халқының тарихын жаңаша түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Қазақ қыстауларын зерттеуде қолданылған әдістер көбінесе археологиялық қазба жұмыстарымен, топографиялық зерттеулермен, тарихи және этнографиялық деректерді талдаумен байланысты. Зерттеу барысында Солтүстік Сарыарқа өңірінің қыстаулар қалдықтарын зерттеу нәтижелері қолданылды. Археологиялық қазбалардан алынған мәліметтер, сондай-ақ географиялық және этнографиялық деректер қарастырылды.

Қолданылған әдістер:

- қазба жұмыстарын жүргізу;
- жер бедерін талдау және аумақты қашықтықтан зондтау үшін геоақпараттық жүйелер сияқты заманауи технологиялар қолданылды;
- құрылымдық және топографиялық талдау;
- хронологиялық әдіс және тарихи-салыстырмалы талдау;
- тарихи және этнографиялық зерттеулер.

Қазақ қыстауларының географиясы мен зерттелу тарихы

Бұл салада С.Ж. Жолдасбаевтың Оңтүстік және Орталық Қазақстандағы қазақ қоныстарын зерттеу негізінде дайындалған бір монографиясы бар, қазақ қыстаулары отандық археология ғылымында көптеген жылдар бойы зерттеушілердің назарын аударады [Жолдасбаев 2017: 148–149]. Бұл ескерткіштердің зерттеушілер үшін маңызды болуы, сөзсіз, Қазақ хандығының қалыптасу контекстінде олардың маңыздылығымен түсіндіріледі. Осыған орай, К.А. Ақышев Қозыбасы қоныстарын Қазақ хандығының ерте тарихын зерттеудегі маңызды объект ретінде қарастырады. Мұнда XV–XVIII ғғ. жататын қоныс орындарының, су диірмендерінің және суару, гидротехникалық құрылымдардың қалдықтары анықталған [Акишев 2013: 138–140]. Қазақ қыстауларының зерттелуінде маңызды бағыт — архитектуралық зерттеулер. Қазақтың құрылыс дәстүрлерінің

сабақтастығын көрсететін жұмыстар бар. Мысалы, К.М. Байпақов қыстаулардың жоспарлануын кешенді ортағасырлық тұрғын үйлермен, қоржын-үй сияқты құрылыстармен салыстырады, бұл сызықтық немесе анфиладты жоспарлану туралы куәландырады [Байпаков 2014: 366]. Осындай тұрғын үй түрі, жақында анықталғандай, қазіргі күнге дейін Оңтүстік Қазақстан қалаларында және ауылдарында ортағасырлық қалалық мәдениет гүлденген жерде сақталған. Л.Р. Тұрғанбаеваның ұсынған қазақ қыстауларының типологиясы дәстүрлі қазақ қонысының көлемді құрылымының эволюциясын кеңістікті игерудің динамикалық тәсілінен тұрақтылыққа өтуін көрсетті [Тұрғанбаева 2020: 110]. Соңғы жылдардағы көптеген жарияланымдар бұл ескерткіштердің одан әрі зерттелу мүмкіндігін көрсетеді. Қыстауларды зерттеу бойынша жұмыстар әлі күнге дейін шығып жатыр, мұнда қыстаулардың мерзімделуі туралы өзекті сұрақтар көтеріледі, ол көбінесе кузнецов фарфорының табылуына негізделеді. Әдетте, осындай қыстаулар XIX ғ. аяғы – 1930-шы жылдармен мерзімделеді [Свиридов және т.б. 2014; Бейсенов 2020; 2021; Бейсенов және т.б. 2020а, 2020б; Ажигали, Тұрғанбаева 2021; Ганиева, Хасенова 2021; Шагирбаев және т.б. 2022; Ошанов 2024].

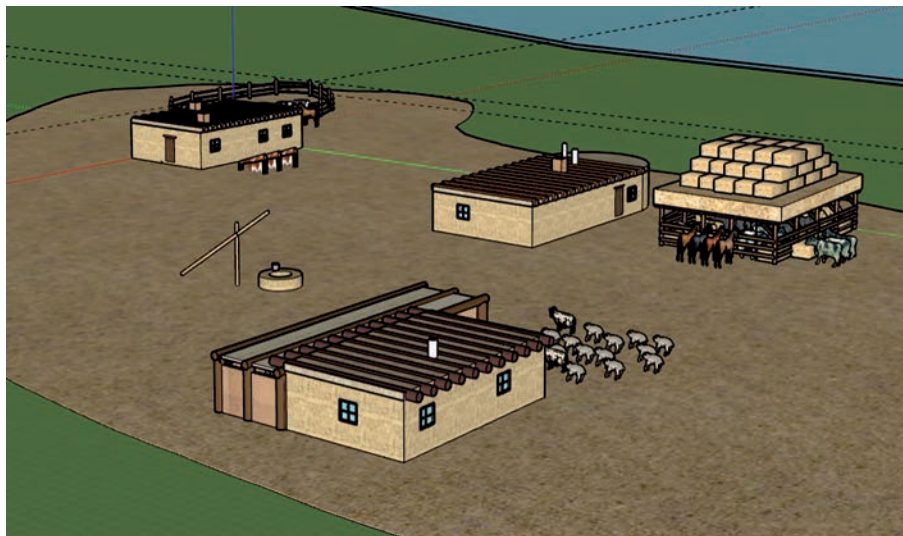
Нәтижелер

Қыстаудың сапасы мен бітімі жергілікті географиялық ерекшеліктерге және материалға, әлбетте, әулеттің дәулетіне тығыз байланысты болды. Мысалы, Шығыс Қазақстанның орталық және солтүстік орманды өңірлерінде үй құрылысына ағашты көптеп қолданса, орман-тоғайы аз өңірлерде негізі құрылыс материалы ретінде сары топырақтан жасалған саман кірпіш немесе пахса пайдаланылды. Сондай-ақ, қыстау құрылысының қабырғаларын соқпалау тәсілімен тұрғызатын (соқпа/соқпа там/соқпа үй). Ауқатты адамдардың қыстауларында қыш кірпіштен тұрғызылған, төбежабыны шатырланып қаңылтырмен жабылған үлкен әрі еңселі көп бөлмелі үйлер болды. Жиделі, талды, тоғайлары қалың өзен аңғарларында орналасқан қыстауларда үйлердің қабырғасы екі жағынан талдан өрілген шарбақтардан тұрғызылды. Осындай қоныстар -өңірдің экологиялық ортадағы өзіндік жергілікті түрі десе де болады. Үйлердің төбесі, әдетте, сырғауылдармен жабылып, соңынан шөп немесе сабанмен тығыздалып, үстіне қалың лай төселетін. Кейде сырғауылдың үстіне саман кірпіш немесе ойылған шым жабылатын. Үсті лаймен сыланатын.

Қазақ қыстауларын зерттеу Астана маңында, Нұра мен Есіл арасындағы аймақта жүргізілуде. Ең көп зерттелген нысандар: Сарқырама қонысы — кешенді ортағасырлық ескерткіш (күзеу), оның қазбалары стационарлы мал шаруашылығының маңызды элементтерін анықтауға мүмкіндік берді [Дукомбайев 2020: 158]. Қозыкөш қонысы — 80-нен астам тұрғын үй және шаруашылық кешендері, XIX ғ. ортасынан бастап XX ғ. ортасына дейінгі екі кезеңді қамтиды [Тлеугабұлов 2021: 28].

Бозоқ II қыстауы — елорда маңындағы Бұзықты көлінің оңтүстік жағалауында орналасқан, жаңа кезеңге жататын бірегей археологиялық нысан. Бұл ескерткішті 2021–2022 жылдары ауқымды далалық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба нәтижесінде бес құрылыс конструкциясы зерттелді, оның ішінде үш тұрғын үй мен екі шаруашылық ғимараты [Ганиева, Сакенов 2023: 151]. Бозоқ II қазақ қыстауының құрылыс қалдықтары Қазақстанның солтүстік өңірлеріне тән дәстүрлі көрініске ие — шикі кірпіштен салынған тікбұрышты пішіндегі құрылыстар, 2–3 бөлмелі, күйдірілген кірпіштен жасалған пеші немесе ошақтары бар ((1-сур.). Тұрғын үйлердің кіреберіс бөлігі, шаруашылық аймағы және мал ұстауға арналған қора-жай болған іргелес құрылыстар анықталды.

Құрылыс ерекшеліктері мен қазба кезінде табылған материалдар бұл қыстаудың XIX ғасырдың бірінші жартысына жататын және мал шаруашылығымен айналысқан жартылай көшпелі халықтың өмірімен байланысты екенін көрсетеді. Керамика, металл заттарының сынықтары, қайың қабыршағынан жасалған бұйымдар мен жануарлар сүйектері тұрғындардың қысқы кезеңге бейімделу деңгейі жоғары болғанын және тұрақты шаруашылық дәстүрлердің бар екенін дәлелдейді. Бұл нысанның маңыздылығын арттыратын жайт — оның ортағасырлық Бозоқ қалашығына жақын орналасуы. Бұл өз кезегінде отырықшы мекендер мен маусымдық шаруашылық орындары

1-сур. Бозоқ II қазақ қыстауы. 6 құрылыстың 3D реконструкциясы. Солтүстік-шығыстан көрініс.

Авторы: Е.Ж. Рахманқұлов

Fig. 1. Kazakh kystau Bozok II. 3D reconstruction of 6 structures. View from the northeast.

Author: E. Rakhmankulov

Рис. 1. Казахская зимовка Бозок II. 3D реконструкция шести сооружений. Вид с северо-востока.

Автор: Е.Ж. Рахманкулов

арасында белгілі бір қоныстану жүйесі мен өзара әрекеттесу болғанын болжауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Бозоқ II қыстауы — Солтүстік Сарыарқа далалы аймағындағы жаңа кезең дәуірінде халықтың шаруашылық жүйесі, қоныстануы мен бейімделу үлгілерін зерттеу үшін аса құнды дереккөз болып табылады.

Бозоқ II қыстауында табылған остеологиялық материалдарға талдау жасалды. Археозоологиялық зерттеулер нәтижесінде сүйектердің 98,5%-ы үй жануарлары — тұяқты малдарға (ірі қара мал, жылқы, ұсақ мал) тиесілі екені анықталды. Оның ішінде ірі қара малдың қалдықтары — 48,1%, жылқы — 39,6%, ұсақ мал — 9,5% құрайды [Шагирбаев және т.б. 2022].

Осы қоныстардың археологиялық материалдары XIX ғасырдағы Қазақстанның отарлануымен байланысты тарихи-саяси өзгерістерді көрсетеді. Қыстауларда жиі табылатын фарфор ыдыстары, қазақ халқының Ресей империясының экономикалық өміріне тартылғандығының тікелей дәлелі болып саналады.

Қазақ қыстауларының шаруашылық-мәдени ерекшеліктері

«Көшпенді» және «номад» деген ұғымдар қазақтарға жиі қолданылса да, олардың мәдениетін толықтай сипаттамайды. Қазақтардың өмірі табиғатпен тығыз байланысты болды, сондықтан олардың қоршаған ортаға деген экологиялық көзқарасы мен табиғи ресурстарды ұқыпты пайдалану кеңінен қолданылды. Қазақтардың көшпелі өмір салты қыстауларда стационарлы түрде тұру кезеңдерін қамтыды, бұл тек қана қатал климаттық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етіп қана қоймай, қолөнердің дамуына — зергерлік өнерге, ағаш ұсталығына және ұсталық өнерге мүмкіндік берді.

Қыстау құрылыс ансамбліне келесі нысандар кіреді:

- тұрғын үй;
- үй-жайлар мен тұрмыстық заттар сақталатын сарай;
- мал қорасы;
- шаруашылық мақсаттағы құрылымдар, ашық шатырлар.

Қыстау орналасқан мекен су көздеріне (өзендерге, көлдерге), жайылымдарға және құрылыс материалдарына қол жетімділікпен айқындалады. Үй құрылысына ағаш, қамыс, тас және балшық қолданылған, құрылыс материал таңдауы географиялық жағдайлармен, сондай-ақ ру немесе отбасының материалдық жағдайымен анықталды. Қыстау қазақтардың мәдени ерекшелігін айқындайтын маңызды элемент болды, бұл олардың құрылыс дағдыларының, материалдық мәдениетінің және әлеуметтік ұйымдасуының деңгейін көрсетеді.

Қазақ қыстаулары туралы құнды мәліметтер Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде кездеседі. Ғалым өзінің «Қырғыздардың көші-қоны туралы» атты ғылыми еңбегінің тарихи-этнографиялық талдау негізінде Аманқарағай және Көкшетау округтеріндегі қазақ қыстауларының орналасуын сипаттап, суреттемелер келтіреді. Зерттеуші қазақ халқына мал шаруашылығын тиімді жүргізу үшін орманды немесе таулы-орманды аймақтарда арнайы қыстақ орындарының, не болмаса малды қолайсыз ауа райынан қорғай алатын жерлердің қажеттілігін атап өткен. Мал шаруашылығына ең қолайлы өңірлер – Көкшетау округі, Ақмола округінің солтүстік бөлігі және Семей округінің ішкі бөліктері, бұл аймақтар қалың орман мен шабындықтарға бай [Валиханов 1904: 324].

Солтүстік Қазақстан, Көкшетау және Орал-Қазақстан экспедицияларының XX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеулері дала мен орманды дала ландшафтарының біртұтас эволюциялық бағытын көрсетеді [Зайберт 1979: 28]. Материалдар суы мол, флорасы мен фаунасы бай, өмір сүруге және өндіріс жасауға қажетті шикізаттары бар жерлерге қоныстанғандығын дәлелдейді. Ақмола облысында 1000-нан астам археологиялық ескерткіштер тіркелген, олардың ішінде қоныстар, тұрақтар, қорымдар, қорғандар, кеніштердің орындары бар [Свод 2009].

Ақмола облысындағы қыстаулардың археологиялық зерттеулері Солтүстік Қазақстан аймағындағы қазақтардың қоныс аударуының тереңірек зерттелуі үшін, нақтырақ айтқанда Ақмола облысында, Бурабай ауданында іздеу-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Нәтижелер ауқымды болды. Кешенді жұмыстар Бурабай ауданында, Абылайхан ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 1,5 км жердегі Тәжіғұл алқабында жүргізілді. Табиғи-ландшафтық жағынан өте қолайлы орналасқан бұл алқап ежелгі заманнан бастап адамзат үшін тұрақты өмір сүруге тиімді болған. Бұл аймақтан әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын ескерткіштердің орындары анықталды: неолит дәуірінен бастап қола және ерте темір дәуірлері, сондай-ақ XVIII–XX ғасырлардағы қазақ қыстауларына дейінгі мәдени қабаттар кешенді түрде көрініс тапты.

Қазба жұмыстары нәтижесінде XVIII–XIX ғғ. жататын екі қазақ қыстауы зерттеліп, олардың бірінде (Тәжіғұл I) бірнеше бөлмелі үйдің архитектурасы мен құрылыс тәсілдері айқындалды. Бұл құрылыс қазақтың дәстүрлі тұрғын үйлерінің тек жеңіл қоныс емес, сонымен қатар тұрақты және көп бөлмелі мекенжай бола алғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, мәдени қабаттан ерте темір дәуіріне жататын керамика сынықтарының табылуы – бұл жерде ежелгі қоныстардың болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл зерттеу өңірдегі қоныстану тарихын, көшпелі қазақ қоғамының табиғи ортаға бейімделуін және құрылыс мәдениетін анықтауға маңызды үлес қосады. Айрықша назар аударарлығы – қыстаулардың құрылыстарында ірі гранит тақталардың қолданылуы. Осылайша, қыстаулардың қиранды қалдықтары жер бетінде жақсы сақталып, олардың архитектуралық жоспарларын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Тәжіғұл алқабының табиғи, топографиялық және археологиялық сипаттамалары оны Шағалалы-Кеноткел секілді ірі археологиялық микроаудандармен салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл аймақты кешенді түрде әрі қарай зерттеу — Солтүстік Қазақстанның көшпелі өркениеттерінің, қазақ халқының дәстүрлі қоныстану жүйесінің және жергілікті табиғи ортаға бейімделу ерекшеліктерінің археологиялық негіздерін түсінуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, мұндай зерттеулер аймақтың мәдени мұрасын сақтау және болашақта этнографиялық-туристік әлеуетін арттыру тұрғысынан да маңызға ие.

Тәжіғұл алқабының ең биік жерінде Тәжіғұл II қыстау анықталды. Қоныс тұрғын үй мен мал шаруашылығын жүргізуге арналған шаруашылық құрылыстарынан тұрады. Тас материалдары мен

мәдени қабаттан табылған заттар XVIII–XIX ғғ. аралығына жататындығын көрсетеді. Тіктөртбұрышты ғимараттың (12×5 м) қабырғалары табиғи тастан, балшық ерітіндісінде қаланған. Қабырғалардың биіктігі 2–2,5 м аспаған. Үйдің есігі шығыс жағынан орналасқан және, мүмкін, жеңіл материалдардан жасалған дәлізбен қорғалған.

Ішкі интерьер ерекшеліктері:

- үйдің кеңістігі ұйықтайтын бөлме, асхана және ас үй бөліктеріне бөлінген;
- үйдің орталық бөлігінде бес құдық жүйесі бар қазандық пеші, пеш жылытудан басқа, тамақ әзірлеу және нан пісіру функцияларын атқарады;
- түтін шығатын көлденең бөлігінде аяқ киім мен заттарды кептіруге арналған орындар жасалған.

Шатыры бір қабатты болған деп болжануда: негізі – ағаштардан жасалған қатар, келесі қабат – қамыс маталары, бос орындар күлмен жабылған, соңында — топырақпен тығыздалған. Ағаш пен қамыс тұрғын үйлердің төбесін жабуға ғана емес, сонымен қатар есік табалдырығы мен есік жақтауларын жасауға да пайдаланылған. Бұған қоса, олар мал қораларын және қысқа дайындалған шөп қорларын қоршау үшін де кеңінен қолданылған.

Шаруашылық құрылымдар. Шығыс жағынан тұрғын үйге үлкен шаруашылық бөлмесі (қойма) тіркелген, оның ауданы 96 шаршы метр (12×8 м). Қойманың қабырғалары таспен қаланып, ертіндімен сыланған. Шаруашылық бөліктің шатыры тік тіректермен тұрғызылған, олар қималы арқалықты ұстап тұрады, ал ағаш пен қамыс тіректер үстіне жабылған. Үйдің жанында қоқыс тастайтын шұңқырлар табылды — бұл санитарлық жүйенің маңызды бөлігі.

Тәжіғұл I, II қыстауларында жүргізілген далалық зерттеулер оның аумағында қола дәуіріне тән тас қоршаулардың құрылыс материалдарының қайта қолданылғанын көрсетті. Жергілікті табиғи тастың жерлеу және тұрақты тұрғын үй нысандарын салуда пайдаланылуы – үш мың жылдан астам уақыт бойы бұл өңір тұрғындары үшін қажетті әрі тиімді шешімдердің бірі болған.

Қорытынды мен тұжырымдар

Қазақ руларының қыстауларын зерттеу, әсіресе Солтүстік Қазақстан аймағындағы қыстаулар негізінде, тек XVIII–XIX ғғ. қазақтың стационарлы қоныстарының архитектуралық ерекшеліктерін қалпына келтіруге ғана емес, сонымен қатар ғасырлар бойы болған әлеуметтік-экономикалық процестерді анықтауға мүмкіндік береді. Әрбір қыстау, табиғи жағдайларға бейімделу мен дамыған шаруашылық жүйесінің бірегей куәсі болып табылады. Жергілікті материалдардан жасалған тұрғын және шаруашылық ғимараттары, тас, ағаш және қамыс сияқты, дәстүрлі қазақ құрылыс өнерінің функционалдық талаптары мен эстетикасын көрсетеді. Қыстаулардың ерекшелігі олар тек қатал қыстан қорғануды қамтамасыз етіп қана қоймай, сондай-ақ қолөнердің, мысалы, ұсталық және ағаш ұсталық өндірісінің дамуына орталық болған. Қыстауларды бай және кедейге бөлу, сондай-ақ әлеуметтік статусқа байланысты әртүрлі типтегі тұрғын үйлердің болуы, қазақ қоғамындағы әлеуметтік стратификацияның бар екенін көрсетеді. Экономикалық айырмашылықтар тұрғын үйлердің сапасында және олардың орналасуында көрініс табады, бұл қазақ руларының әлеуметтік ұйымдасуын зерттеуге мүмкіндік береді. Археологиялық қазба жұмыстарынан алынған деректер мен қыстаулардың жоспарын талдау тарихи демографияның қазақтардың этногенезін түсіну үшін маңыздылығын көрсетеді.

Қыстаудағы өмір мен қала тіршілігі арасындағы өзара байланыс — сол кезеңдегі шаруашылық жүйесінің күрделі әрі үйлесімді құрылымын айғақтайды. Археологиялық және этнографиялық деректер көрсеткендей, қыстаулар тек мал бағумен ғана айналысатын оқшау қоныстар емес, сонымен қатар, қала экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болды. Қалалардағы жәрмеңкелер мен базарлардан қыстауларға тұрмыстық заттар, асүйлік ыдыс-аяқ, темір және керамикалық бұйымдар, мата өнімдері әкелініп отырса, керісінше, қыстаулар қаланы етпен, сүт өнімдерімен,

жүнмен және басқа да мал шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз еткен. Мұндай өзара алмасу тек экономикалық ғана емес, сонымен қатар, мәдени ықпалдастықтың да көрсеткіші болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қыстау — тек ауылдық тұрмыстың көрінісі ғана емес, қаламен тығыз байланыстағы кеңістік ретінде қарастырылуы тиіс.

Қыстау тұрғындарын санау әдістері және демографиялық құрылымдар этникалық тарихты зерттеуде маңызды рөл атқаратын болады, бұл Солтүстік Қазақстандағы қазақтардың қалыптасу процесін түсінуге мүмкіндік береді. Ақырында, қазба жұмыстарынан алынған археологиялық материалдар аймақтың тарихи дамуының үздіксіздігін және қазақ халықтың құрылыс дәстүрлерінің сабақтастығын дәлелдейді. Қазіргі қазақ отбасыларының тәжірибесінде көшпелі өмір салты мен құрылыс элементтерінің сақталуының мысалы ретінде осыны айтуға болады. Қыстауларды зерттеу тақырыбы Қазақстан тарих ғылымы үшін әлі күнге дейін өзекті болып табылады, ал бұл саладағы зерттеулер қазақ археологиясы аясында белсенді дамып келеді. Бұл этнографиялық, археологиялық және тарихи зерттеулерді біріктіретін пәнаралық сала, ол сол кезеңдегі қазақтардың өмірін толық түсінуге бағытталған.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Акишев К.А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (этюды исследования). Алматы: ИА, 2013. 192 с.
- 2 Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Культово-жилищный комплекс Кайнар второй половины XVIII – начала XX в. на Северном Устьорте как историко-культурный и архитектурный памятник // Археология, этнография и антропология Евразии. 2021. № 4. С. 109–119.
- 3 Байпаков К.М. Города и поселения Казахского ханства // Восхождение к вершинам археологии: м-лы Междунар. научн. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева / Отв. ред. К.М. Байпаков. Алматы: ИА, 2014. С. 343–383.
- 4 Бейсенов А.З. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края / Отв. ред. А.А. Тишкин. Вып. 26. Барнаул: Алт. ун-т, 2020. С. 229–240.
- 5 Бейсенов А.З. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: Сб. науч. ст. / Отв. ред. А.А. Тишкин Барнаул: АлтГУ, 2021. Вып. 27. С. 7–16.
- 5 Бейсенов және т.б. 2020а: Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края / Отв. ред. А.А. Тишкин. Вып. 26. Барнаул: Алт. ун-т, 2020. С. 240–251.
- 6 Бейсенов және т.б. 2020б: Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. Карашоқы, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае. Археология, этнография, устная история и музееведение. Вып. 15. Барнаул: БГПИ, 2020. С. 6–25.
- 8 Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргизов. Записки Императорского Русского географического общества. По отделению этнографии. Т. XXIX. Под ред. Н.И. Веселовского. СПб., 1904. 531 с.
- 9 Ганиева А.С., Сакенов С.К. Елорда өңірінде Бозоқ II қазақ қыстауының археологиялық зерттеулерінің нәтижелері // Марғұлан оқулары–2023. 2-т. 151–157-бб.
- 10 Ганиева А.С., Хасенова Б.М. Коллекция находок поселения Бозок II в Северной Сарыарке // Всероссийская научно-практическая конференция «Музей и наука» к 45-летию со дня основания музея «Археология, этнография и экология Сибири». Кемерово: КемГУ, 2021. С. 44–48.
- 11 Дукомбайев А.Т. Раскопки казахского поселения Саркырама // Хабдулина М.К., Тлеугабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Кошман Т.В., Букешева Г.К., Сапарова К.С., Ғайса А.М., Бонора Ж.Л. Сакральный ландшафт Сарыарки. Нур-Султан; Рим: НИИ археологии им. К.А. Акишева, 2020. С. 136–158.
- 12 Жолдасбаев С. Оседлые поселения казахов в XV–XVIII вв. Астана: ФИА, 2017. 304 с.
- 13 Зайберт В.Ф. Исследования в Кокчетавской области // АО–1978 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука, 1979. С. 15–23.
- 14 Ошанов О.Ж. Солтүстік Қазақстанның XVIII–XIX ғғ. қазақ қыстаулары мен қорымдарының ерекшеліктері // Марғұлан оқулары–2024. 2-т. 152–158-бб.

- 15 Свиридов және т.б. 2014. *Свиридов А.Н., Ярыгин С.А., Дукомбайев А.Т.* Кыстау-зимовки Акмолинского региона // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. М-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева (г. Астана, 22–24 апреля 2014 г.) / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. С. 568–575.
- 16 Свод 2009: Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область / Отв. ред. Г.М. Камалова. Алматы: Аруна, 2009. 568 с.
- 17 Турганбаева Л.Р. К проблеме изучения объемно-планировочной структуры традиционного казахского поселения // Вестник Омского университета. Сер. Историч. науки. 2020. Т. 7. № 3 (27). С. 104–111.
- 18 Тлеугабулов Д.Т. Раскопки этнографического поселения Козыкош в Акмолинской области // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер–2021 / Жауапты ред. А. Касеналы. Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі; Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институты, 2022. С. 25–29.
- 19 Шагирбаев және т.б. 2022: *Шагирбаев М.С., Ганиева А.С., Сакенов С.К.* Хозяйство казахов Нура-Ишимского междуречья XIX – начала XX в. (по остеологическим материалам зимовки Бозок II) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 1. С. 146–163.

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A. 2013. *Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Ancient and Medieval States on the Territory of Kazakhstan: Research Essays)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 2 Azhigali, S. E., Turganbaeva, L. R. 2021. In *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii (Archaeology, Ethnography & Anthropology of Eurasia)* 4, 109–119 (in Russian).
- 3 Baipakov, K. M. 2014. In: Baipakov, K. M. (ed.). *Voshozhdenie k vershinam arheologii (Ascent to the Heights of Archaeology)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 343–383 (in Russian).
- 4 Beisenov, A. Z. 2020. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya (Preservation and Study of the Cultural Heritage of the Altai Region)*. Issue 26. Barnaul: Altai University, 229–240 (in Russian).
- 5 Beisenov, A. Z. 2021. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya (Preservation and Study of the Cultural Heritage of the Altai Region)*. Issue 27. Barnaul: Altai State University, 7–16 (in Russian).
- 6 Beisenov et al. 2020a: Beisenov, A. Z., Shashenov, D. T., Duisenbai, D. B. 2020. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya (Preservation and Study of the Cultural Heritage of the Altai Region)*. Issue 26. Barnaul: Altai University, 240–251 (in Russian).
- 7 Beisenov et al. 2020b: Beisenov, A. Z., Akhiyarov, I. K., Jumanazarov, N. Sh. 2020b. In: *Polevye issledovaniya v Verhнем Priobye, Priirtyshie i na Altae (Field Research in the Upper Ob, Irtysh and Altai rivers Region)*. Issue 15. Barnaul: Barnaul State Pedagogical Institute, 6–25 (in Russian).
- 8 Valikhanov, Ch. Ch. 1904. *O kochevkakh kirgizov (On the Nomadic Migrations of the Kyrgyz)*. In: *Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniyu etnografii (Proceedings of the Imperial Russian Geographical Society, Ethnographic Section)*, vol. XXIX / Ed. N. I. Veselovskiy. St. Petersburg (in Russian).
- 9 Ganieva, A. S., Sakenov, S. K. 2023. In *Margulan oqulary–2023 (Margulan Readings–2023)* 2, 151–157 (in Kazakh).
- 10 Ganyieva, A. S., Khassenova, B. M. 2021. In: *Vserossiiskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Muzei i nauka» (All-Russian Scientific-Practical Conference “Museum and Science”)*. Kemerovo: Kemerovo State University, 44–48 (in Russian).
- 11 Duykombayev, A. T. 2020. In: Khabdulina, M. K., Tleugabulov, D. T., Dukombayev, A. T., Koshma, T. V., Bukesheva, G. K., Saparova, K. S., Gaisa, A. M., Bonora, Zh. L *Sakralnyi landshaft Saryarki (The Sacred Landscape of Saryarka)*. Nursultan; Rome: K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, 136–158 (in Russian).
- 12 Zholdasbayev, S. 2017. *Osedlye poseleniya kazakhov v XV–XVIII vv. (Sedentary Settlements of the Kazakhs in the 15th–18th centuries)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 13 Zaibert, V. F. 1979. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arheologicheskie otkrytiya 1978 goda (Archaeological Discoveries of 1978)*. Moscow: “Nauka” Publ., 15–23 (in Russian).
- 14 Oshanov, O. Zh. 2024. In *Margulan oqulary–2024 (Margulan Readings–2024)* 2, 152–158 (in Kazakh).
- 15 Sviridov et al. 2014: Sviridov, A. N., Yarygin, S. A., Duykombayev, A. T. 2014. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Dialog kultur Evrazii v arheologii Kazakhstana (Dialogue of Eurasian Cultures in the Kazakhstan Archaeology)*. Astana: Gumilyov Eurasian National University, 568–575 (in Russian).

- 16 Svod 2009: Kamalova, G. M. (ed.). 2009. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Akmolinskaya oblast (Corpus of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Kazakhstan. Akmola Region)*. Almaty: "Aruna" Publ. (in Russian).
- 17 Turganbaeva, L. R. 2020. In *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya "Istoricheskie nauki" (Omsk University Bulletin. Series "Historical Sciences")* vol. 7, no. 3 (27), 104–111 (in Russian).
- 18 Tleugabulov, D. T. 2022. In: Kasenaly, A. (ed.). *Qazaqstandagy arheologiyalyq zertteýler–2021 (Archaeological Research in Kazakhstan–2021)*. Astana: National Museum of the Republic of Kazakhstan; Research Institute of cultural heritage, 25–29 (in Russian).
- 19 Shagirbayev et al. 2022: Shagirbayev, M. S., Ganieva, A. S., Sakenov, S. K. 2022. In *Kazakstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 1, 146–163 (in Russian).
-

CRediT authorship contriburion statement

A. Ganiyeva: concept development, methodology, Field Research, text editing and project coordination.

S. Sakenov: processing and visualization of data, conducting field research, preparing the initial version of the article.

Авторлық үлес

А.С. Ғаниева: тұжырымдама әзірлеу, әдіснама, далалық зерттеулерді жүргізу, мәтінді редакциялау және жобаны үйлестіру.

С.К. Сакенов: деректерді өңдеу және визуализациялау, далалық зерттеулер жүргізу, мақаланың бастапқы нұсқасын дайындау.

Вклад авторов

А.С. Ғаниева: разработка концепции, методология, проведение полевых исследований, редактирование текста и координация исследований.

С.К. Сакенов: обработка и визуализация данных, проведение полевых исследований, подготовка первоначального варианта рукописи.

About the Authors

Ganiyeva Ainagul – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan

ORCID: [0000-0002-2844-6819](https://orcid.org/0000-0002-2844-6819) E-mail: ganieva@mail.ru

Sakenov Sergazy – PhD, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-8868-4280](https://orcid.org/0000-0001-8868-4280) E-mail: sergazi_82@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Ғаниева Айнагүл Сәбитқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

Сакенов Серғазы Қайырбекұлы – PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Ғаниева Айнагуль Сабитовна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана, Казахстан

Сакенов Сергазы Кайырбекович – PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 06.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

